

Project Description

Applicant: Pavel JANÁČEK

Name of the Project: Literární cenzura v obrysech. Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století

Dějiny moderní české literatury doprovázejí od počátku tzv. národního obrození stížnosti literátů na to, jak jsou jejich díla i rozvoj národní literatury limitovány cenzurou; ve 20. století byla pak literatura po dlouhá desetiletí konfrontována s přísnou a důslednou cenzurou totalitních režimů. Navzdory této exponovanosti tématu postrádáme práci soustavně mapující roli cenzury jako jednoho z faktorů ovlivňujících produkci, distribuci a recepci textů, jakož i sedimentaci literární paměti. Cílem předkládaného projektu je zaplnit tuto mezeru a podat odborné veřejnosti celkový nárys dané problematiky v době od osvěcenských reforem, v jejichž průběhu převzal výkon cenzury z rukou církve stát, až do okamžiku přerodu literárního systému totalitního typu v liberální systém postindustriální informační společnosti v 90. letech 20. století. Výstupem nemá být syntetická historická příručka (jako je pro sousední německou oblast např. Breuer 1982) nebo rozšířené encyklopedické heslo (jaké o cenzuře v českých dějinách napsal kupř. J. Čulík pro encyklopedii editora D. Jonese). Projekt má na pozadí obrysové historické informace rozvinout problémový přístup k cenzuře, položit otázku jejich příčin, souvislostí i důsledků pro literární proces.

Teoretická východiska projektu

Výzkum literární cenzury prošel v průběhu 20. století několikerou proměnou teoretických východisek. Schematicky rozeznáváme tři taková paradigmat. První představovalo tradiční pojetí cenzury jako násilí státní či církevní moci zasahující do literárního života zvenčí, omezující autonomii literatury a potlačující přirozená práva národů, společenských skupin či jednotlivců na svobodu literárního vyjádření. Cenzura se tak jevila jako útok vedený proti lidské svobodě silami společenského regresu; pokrok literatury se spojoval s emancipací od těchto zásahů do literární produkce. Práce pozorující vztah cenzury a literatury byly nesené étosem osvobození literatury z područí cizí moci, vztah literatury k cenzuře v nich byl reprezentován metaforami boje „světla“ proti „tmě“. Cenzura byla představována jako centrální instituce policejního typu a byly jí přisuzovány pouze represivní účinky. Toto myšlenkové pozadí odrážely práce historiků kultury a literatury věnované cenzuře až do 60. let 20. století (např. H. H. Houben, D. Thomas). Ještě v 90. letech 20. století z tohoto úhlu pohledu vyrůstaly práce spisovatelů, publicistů či vědců ze sovětského bloku kritizujících oficiální kulturní politiku totalitních a autoritativních režimů (např. J. Gruša, D. Tomášek, H. Ermolaev).

Druhé paradigma výzkumu cenzury je spojeno s rozvinutím komunikačního hlediska, osvojeného literární vědou v průběhu 60. let 20. století. Nastolení více či méně detailních modelů literární komunikace umožnilo nově promyslet problematiku cenzury a specifikovat typy jejich činností i jejich dopadů na literární proces podle toho, jaké aktéry, fáze a složky komunikačního procesu v danou chvíli cenzura zasahuje (autor, text, distribuce, čtenář, kód, kanál či médium apod.). Aniž by se takto orientovaný výzkum cenzury nutně vzdával étosu vyplývajícího z liberalizačního nebo nacionalistického diskursu, ukázal cenzuru jako mnohotvárné předivo komunikačních aktů (v českém prostředí tuto perspektivu na základě modelu L. Furulanda rozvinula O. Klauberová).

Třetí paradigma je spojeno s poststrukturalismem (P. Bourdieu, M. Foucault), s rozvojem kulturní antropologie (J. a A. Assmannovi) a s dekonstruktivistickým přehodnocením tradičního výkladového modelu cenzury v pracích proponentů tzv. nové cenzury v průběhu 90. let 20. století (R. Burt, R. C. Post, J. Šmejkalová ad.). I když postoje zmíněných autorů nejsou totožné, společně zpochybnili vnější postavení cenzury vzhledem k literatuře (tzv. strukturální cenzura jako jeden z organizujících principů diskursu, jako soubor předpokladů zakládajících možnost výpovědi v literárním poli), decentralizovali

institucionální zázemí cenzury a rozptýlili výkon cenzury mezi různé aktéry, kteří mezi sebou vedou vyjednávání. Poststrukturální směry nastolily dále závažnou otázku vztahu cenzury a jiných forem sociální regulace (cenzura politická či mravnostní – „cenzura“ tržní, cenzura – kritika, cenzura – formování kánonu) a zdůraznily produktivní funkce cenzury, tj. její formativní působení na literární produkci i recepci. Přílišné ztotožňování cenzury s jinými formami sociální kontroly či zaměňování cenzurního působení s prosazováním kánonu v pracích badatelů tzv. nové cenzury vyvolalo v posledních letech kritiku, která však neznamenala návrat ke konzervativnímu konceptu cenzury, ale vedla k dílčímu zúžení hranic konceptu tzv. nové cenzury. Z tohoto revidovaného pojetí (v podání B. Müllerové) a z komunikačního paradigmatu vychází naše pracovní definice literární cenzury i koncepte předloženého projektu.

Situace výzkumu v českých studiích

Materiálově zamýšlí náš projekt zhodnotit množství dílčích příspěvků literárních a kulturních historiků, pojednávajících o jednotlivých případech nebo oblastech cenzurní praxe v moderní české kultuře. Rekapitulovat zde podrobně celou jejich škálu od prací pozitivistických historiků 19. a počátku 20. století není možné. Nelze ovšem samozřejmě obejít práce J. Volfa, K. Nosovského, F. Menčíka, F. Loskota, A. Krause, J. Marxe a dalších. Předložený projekt vznikl dále s vědomím důležitých prací věnovaných starším obdobím cenzury nebo speciálním otázkám (P. Voit, K. Homerová, I. Kollárová, I. Cermanová – J. Marek ad.).

Sílící odborný zájem o problematiku cenzury domácí literárněvědná bohemistika doposud reflektovala jen v malé míře. Je příznačné, že dvě rozsáhlejší kolektivní publikace, které se tématu věnují, vyšly v poslední době v němčině a ve francouzštině a čeští literární historikové se na nich podíleli jen minimálně. Působení cenzury v 18. a na počátku 19. století mapují příspěvatelé sborníku *Libri prohibiti*, který uspořádali M.-E. Ducreux a M. Svatoš (2005). Pro téma navrhovaného projektu jsou zde důležité úvodní pojednání editorky o habsburské cenzuře, dále text W. Heindlové vyhodnocující situaci literatury po vyhlášení cenzurního nařízení roku 1810 a stat' N. Bachleitnera o rakouských cenzurních protokolech z let 1810–11 (tento badatel je autorem řady dalších důležitých studií k rakouské cenzuře v 18. a první polovině 19. století). Druhý zmíněný příspěvek představuje sborník *Propaganda, (Selbst-) Zensur, Sensation* (2005, eds. M. Anděl ad.). Shrnuje různorodé příspěvky, zabývající se mj. cenzurní praxí Protektorátu Čechy a Morava či otázkami svobody tisku po druhé světové válce, tiskového práva nebo cenzury vědeckých knihoven.

Literární cenzuře v druhé polovině 19. století obecně nebyla věnována soustavnější pozornost, připomenout lze proto alespoň pasáže věnované cenzuře v nedávné syntéze Z. Šimečka o knižnímu trhu v Čechách a Slovensku. Nejsoustavnější je v posledních letech výzkum cenzury ve vztahu k české literatuře 20. století. Jedním z pramenů navrhovaného projektu se stala navrhovatelova monografie *Literární brak*, jež se zabývá cenzurou (zejména) populární literatury v letech 1938–1951. Literární cenzurou v období druhé republiky se zabýval T. Pavlíček, pro poznání cenzury v protektorátním období měla průkopnický význam studie J. Doležala a edice zápisů A. Fingera z protektorátních tiskových porad 1939–1941 (eds. B. Köpplová ad.).

Poválečné cenzuře se v 90. letech věnovali nejprve K. Kaplan a D. Tomášek, kteří podrobně popsali vznik cenzurního systému podle sovětského vzoru. Do širšího kontextu kulturní politiky období stalinismu zasadil cenzuru J. Knapík. Cenzuře literatury a literárních periodik v 50. letech se opakovaně věnoval M. Bauer, cenzuru veřejných knihoven v témže období postihl P. Šámal v práci *Soustružníci lidských duší* (v tisku, 2009). Cenzuře v období Pražského jara se věnoval J. Končelík.

Výstupy, obsah a podstata grantového projektu

Vedlejším výstupem bude kolektivní publikace věnovaná teoretickým a metodologickým souvislostem výzkumu literární cenzury a zhodnocení dosavadního bádání, jejíž vydání je plánováno

na 3. rok řešení projektu (viz publikační náklady zahrnuté do položky služeb v rozpočtu projektu pro tento rok). Počítá se i s časopiseckou publikací přípravných studií.

Hlavním výstupem předkládaného projektu bude rukopis kolektivní knihy, přibližující cenzuru české literatury od konce 18. po konec 20. století ve dvou oddělených pásmech. Zatímco první textové pásmo bude metodologicky tíhnout k užšímu pojetí cenzury, v druhém pásmu se bude kniha rozšiřovat o fenomény zkoumané v kontextu tzv. nové cenzury.

První pásmo knihy bude věnováno přehledovému popisu cenzury v byrokratickém smyslu: cenzurního řádu, tj. právních, kulturních a estetických norem řídících cenzuru, nastínění systému institucí vykonávajících cenzuru a rozsahu či průběhu cenzurní praxe.

Druhé, rozsáhlejší pásmo knihy bude věnováno případovým studiím, které budou a) podrobně analyzovat modelové případy cenzurních zásahů a dokumentovat jejich efekty na tvůrčí aktivity autorů i na vnímání textů ze strany čtenářů, b) podávat příklady různých typů cenzurních zásahů a rozdílné dopady cenzury na původní a překladovou literární produkci, c) postihovat typické reakce účastníků cenzurního procesu, strategie komunikace s cenzurou, vyhýbání se cenzuře, d) vyprávět mezní příběhy aktérů cenzurních procesů (cenzor, který cenzuruje sám sebe), e) postihovat projevy autocenzury, f) věnovat se případům na rozhraní cenzury a jiných forem sociální regulace literatury (působení vlastenecké ideologie, tržní cenzura, literární kritika, prosazování kánonu). Případové studie budou tak prohlubovat a dynamizovat obraz jednotlivých period vývoje literární cenzury načrtnutý v prvním, přehledovém pásmu. V rámci celku knihy budou voleny tak, aby napříč jednotlivými obdobími ukazovaly různé aspekty zvolené definice cenzury, místa a role cenzury v procesu cirkulace forem, hodnot a významů.

Jako celek bude kniha rozčleněna do oddílů periodizovaných podle proměn cenzurního řádu. Následující periodizace odráží proměny právní základny cenzury a bude sama předmětem zpřesňujícího výzkumu: konec 60. let 18. století – 1810, 1810 – 1848, 1848 – 1862, 1862 – 1918, 1918 – 1939, 1939 – 1948, 1948 – 1969, 1969 – 1990, 1990 – kolem roku 2000. Od 60. let 19. století bude hlavní pozornost věnována kontrole a regulaci českojazyčné literární produkce (včetně překladů), a to s přihlédnutím k tomu, jak se příslušná etapa cenzurní praxe staví k jinojazyčným textům vznikajícím, šířeným či importovaným na území Čech a Moravy. Do poloviny 19. století bude tento vůdčí zřetel k českojazyčné literatuře doplňován soustavnějším zájmem zejména o kontrolu a regulaci německojazyčných textů. Předmětem analýzy zde bude samo jazykové kritérium jako jedno z hledisek diferencujících cenzurní praxi.

Projekt vychází z následující **pracovní definice**: **Literární cenzuru** chápe jako soubor procesů administrativní kontroly a regulace literární komunikace, která se uskutečňuje prostřednictvím tištěných médií v okruhu mocenské dominance určité společenské autority (stát nebo některá jeho složka typu armády, školství, dále církve, města, politické strany, společenská hnutí). Těchto autorit může působit v kontextu jedné kultury v jeden historický moment více, jejich působení na literární komunikaci se přitom doplňuje a posiluje, nebo dostává do rozporu; těchto regionálních i dalších kontradikcí mohou účastníci literární komunikace využívat k narušování cenzurního procesu. Každá společenská autorita zaměřuje kontrolní procesy jednak dovnitř vlastní mocenské domény, jednak na rozhraní mezi interním prostředím a jeho okolím (např. na úrovni státu preventivní cenzura – cenzura importovaných tisků). Procesy administrativní kontroly literární komunikace jsou řízeny psanými i nepsanými normami právní, ideologické, morální a estetické povahy. Jsou vedeny ideálem kulturního řádu a společenského blaha, který zastávají kulturní elity spojené s danou společenskou autoritou. Kontrola je iniciována byrokratickými institucemi, které se vnitřně organizují k naplnění příslušného ideálu. Formou delegování kontrolních funkcí na externí subjekty a cestou anticipace cenzurních zásahů je výkon cenzury rozptylován do celého literárního prostoru (autocenzura). V byrokratických institucích cenzury může, ale nemusí být kontrola komunikace literární (knižní produkce beletristického zaměření, literární časopisy) a neliterární (např. politický tisk) organizačně nebo personálně oddělena. Bez ohledu na to chápeme jako literární cenzuru tu část cenzurních procesů,

kteří se dotýkají textů považovaných pro tu kterou dobu za texty literární. Cenzura pracuje s odstupňovanou škálou zásahů do různých fází komunikačního procesu, směřuje proti autorovi, nakladateli, textu či jeho paratextům (recenze, inzerce ap.), tiskaři, distributorovi, institucím archivujícím a zpřístupňujícím textové dědictví (knihovny) anebo čtenáři. Aktivita cenzury vedou k vynětí textu z veřejné komunikace, k vyřazení textu z kulturního archivu, ke změně textu, k limitování a selektivní organizaci přístupu různých skupin adresátů k textu (vzdělanci x lid, dospělí x děti), ke změně autorských a čtenářských návyků. Zásahy mohou být preventivní, následné, selektivní, plošné; vždy jsou však dočasné, jsou vystaveny revizi při nejbližší změně cenzurního řádu. Texty, významy, styly, autorské i čtenářské strategie a estetické či další kulturní hodnoty kolidující s normativním systémem cenzury jsou v průběhu cenzurního procesu nahrazovány texty, významy, styly, strategiemi a hodnotami jinými, konformními vůči sledovaným normám. Sama literární cenzura má přitom povahu komunikačního procesu se zpětnou vazbou, vede k permanentnímu vyjednávání mezi pozicemi zúčastněných aktérů i ke stálejší proměně jejich strategií v tomto procesu (vývoj autorské, čtenářské, nakladatelské i cenzurní praxe). Působení literární cenzury je uvědomováno všemi účastníky literární komunikace, zvyšuje zájem o cenzurované texty a obsahy, vede k budování nevěřejných komunikačních okruhů nebo přemístění části literární komunikace do exilu. Literární cenzuru doprovází legitimizační a delegitimační diskurs, přičemž druhý z nich je sám prominentním cílem cenzurní aktivity (kritika cenzury je cenzurována). Literární cenzura působí v kontextu dalších institucí kontrolujících a regulujících literární komunikaci, k nimž patří zejména literární kritika, literární trh, instituce reprodukce literárního kánonu (škola, knihovna). Působení těchto institucí může mít v určitých případech stejné důsledky jako sama cenzura, nejde nicméně o instituce identické.

Harmonogram řešení: 1. rok - vytvoření osnovy a vzorových kapitol, pramenné studium, koncepční porady, 2. rok - pramenné studium a tvorba přehledových kapitol i případových studií, příprava vedlejšího výstupu - kolektivní knihy o metodologických předpokladech výzkumu literární cenzury, 3 - tvorba přehledových kapitol i případových studií, 4. rok - diskuse nad pracovním rukopisem publikace, dokončení rukopisu.

Navrhovatel a autorský kolektiv

Návrh projektu vychází z dlouhodobých odborných zájmů navrhovatele a tvůrčích spolupracovníků (jejich stručné profesionální biogramy jsou obsaženy v části D grantové přihlášky), kteří na téma cenzury a administrativní regulace literárního života publikovali nebo připravili do tisku několik knih či studií a kteří také již dříve navázali kontakty na půdě mezinárodních institucí koordinujících výzkum tzv. dějin knihy (Society for the History of Authorship, Reading and Publishing, Gesellschaft für Buchforschung in Österreich). Projekt využívá organizační platformy oddělení pro výzkum literární kultury ÚČL AV ČR. Specialista působící v tomto oddělení doplňuje plánovaný projekt o externí badatele, specializující se na výzkum literatury a kultury 19. století (grantový rozpočet počítá s hrazením jejich částečných úvazků z prostředků GA ČR). Tvůrčí kolektiv zahrnuje následující specialisty na jednotlivá období: konec 18. a první polovina 19. století (specialista na literární kontext habsburské monarchie M. Wögerbauer a germanobohemista P. Píša jako pomocná vědecká síla, literární historička L. Kusáková a kulturní historička M. Pokorná), 2. polovina 19. století a počátek 20. století (literární historikové M. Charypar, T. Pavlíček, B. Hemelíková), období první a druhé republiky a nacistické okupace (T. Pavlíček, P. Janáček, J. Trávníček), období po roce 1945 (P. Šámal, J. Trávníček). Případovými studii budou jednotliví spoluautoři zasahovat i mimo hlavní období svého odborného zájmu.